

משפחות בישראל לקראת שנות ה-2000: משמעויות לגבי הכשרת עובדים סוציאליים*

שלמה שרלין, רות כץ ויואב לביא**

למרות השינויים שחלו במבנה המשפחה ובמעמדה (תופעת המגורים המשותפים, ירידת הילודה, תעסוקת נשים, ירידה ביציבות המשפחה וכיו"ב), נראה כי המשפחה תשאר מרכיב משמעותי במרקם חברתי ובחיי רוב האנשים גם במאה העשרים ואחת. חלק ניכר מן השינויים שחלו בתפקידי המשפחה קשור להתפתחויות טכנולוגיות. אלה נגסו בתפקידים המשפחתיים וצמצמו את תלות הפרט, גבר כאשה, ביחידה המשפחתית. הטלוויזיה, המחשבים והתפתחויות בטכנולוגיה בין-רפואית משפיעים על סגנון החיים המשפחתי, ופותרים אפשרויות שהנורמות המשפחתיות עדיין לא הסתגלו אליהן. איום חמור ביותר על המשפחה בעידן המודרני נובע מאבטלה, הפוגעת בבסיס הכלכלי המשותף וכשווי המשקל בין המינים ובין הדורות. תחזיות אלה מחייבות את העובד הסוציאלי ואת המתכנן החברתי להיערך לקראת התמודדויות חדשות ומתן מענים הולמים לצרכים המשתנים. מאמר זה סוקר את השפעתם האפשרית של שינויים טכנולוגיים וחברתיים על המשפחה, ואת ההשלכות של שינויים אלה על תפקידה של העבודה הסוציאלית לקראת שנות ה-2000.

אנו נמצאים בתחילת העשור האחרון של המאה ומטבע הדברים יפה השעה, לכרוך את עצמנו ואת עשייתנו, לחשוב על העתיד לבוא, ולשנות את המצריך שינוי. אנשי העבודה הסוציאלית אינם רק מגיבים לאירועים אלא גם ממלאים תפקיד מרכזי במניעתן של מצוקות. לפיכך, עוסק המאמר בצפיית הצרכים העתידיים, כפי שהם משתקפים מתהליכי השינוי שחלו במחצית השנייה של המאה, ובהשלכותיהם על תפקידי העובד הסוציאלי. כמיוחד יש ברצוננו לבחון יחידה חברתית, שהעבודה הסוציאלית, באופן מסורתי, לקחה על עצמה תפקיד מוביל בדאגה לצרכיה ולרווחתה – המשפחה. למרות השינויים החברתיים שחלו לאורך ההיסטוריה, והנסיגות כמהלך המאה,

* נוסח מוקדם של המאמר הוצג ככנס בתי הספר לעבודה סוציאלית, מאי 1990, תל אביב.

** פרופ' שלמה שרלין הוא פרופסור חבר בבית הספר לעבודה סוציאלית אוניברסיטת חיפה. ד"ר רות כץ היא מרצה בכית הספר לעבודה סוציאלית אוניברסיטת חיפה וכחוג לסוציולוגיה. ד"ר יואב לביא הוא מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית אוניברסיטת חיפה.

להמעיט בחשיבותה של המשפחה (ואולי אף להמליך תחתיה יחידה חברתית שונה), נשארה המשפחה בעולם המתועש מבנה חברתי יציב יחסית. המשפחה תשאר מרכיב מרכזי בחיי האדם והקהילה גם בשנים הבאות, אף אם יחולו בה זעזועים מספר. אבל השינויים המתחוללים בשנים האחרונות בחברה הישראלית ובדפוסי המשפחה והנישואין בארץ ובעולם, עלולים להשפיע על תפקודן של משפחות, על רווחתן ועל צורכיהן. התחזיות על השינויים שיחולו בשנים הבאות (Settles, 1987), והמאמצים הנעשים כיום בחברה המערבית לחיזוק המשפחה (NCFR, 1990) שונים, כמובן, בעולם המתועש מאשר בעולם השלישי. בחברות שונות יהיו הדגשים שונים. ככוונת המאמר לבחון את המגמות, את הצרכים המשתנים ואת ההשלכות של כל אלה על העבודה הסוציאלית בישראל תוך עיון בשלוש סוגיות.

- א. שינויים דמוגרפיים בישראל. בחלקה הראשון של העבודה, נסקרים נתונים דמוגרפיים, המצביעים על שינויים בדפוסי המשפחה ובצרכים המשתנים של המשפחות. בחלק זה נסקרים תהליכים של שינוי גיל הנישואין, שיעור הגירושין, מספר המשפחות החד-הוריות, מספר הילדים הנולדים לאמהות לא-נישואות וכן שינויים בהשתתפותן של אמהות בכוח העבודה והעלייה בתוחלת החיים.
- ב. שינויים טכנולוגיים בעולם המערבי. החלק השני עוסק בהשפעת השינויים הטכנולוגיים על סגנון חייהן של משפחות, וכן בהשפעתה של ההנדסה הגנטית והטכנולוגיה הביורפואית על פוריות, גידול עוברים, תכנון משפחה וטיפול רפואי.
- ג. מגמות ושינויים אפשריים באבטלה. החלק השלישי של העבודה נוטל תופעה חברתית אחת – אבטלה – כדוגמה לשינוי בצרכים שיכרוך בעקבותיו שינוי חברתי. מתוך מגוון הבעיות החברתיות. נבחרה סוגיה זו בשל מורכבותה, תומרתה והיותה אתגר למקצוע. בחלק זה אנו כוחנים את השפעתן של האבטלה, והציפיות לעלייה בשיעוריה על תפקודי משפחות ועל צרכיהן.

בעת הכנת המאמר מצויים אנו בתחילתו של תהליך – עלייה המונית מברית המועצות – שעדיין אין צופים את מלוא השפעתו על החברה בכלל ועל צרכיהן של משפחות בפרט. קשה לאמוד את המשכה ועצמתה של העלייה ומה הבעיות שתעורר אוכלוסייה זו, מפני שאי אפשר לנבא את התנהגות השלטונות בבריה"מ, וקיים החשש שעלייה זו תיפסק כמעט כמו שהחלה. אנו מסוגלים להתייחס להשפעותיה על המשפחה רק מתוך ראיית ההווה. עם כל הברכה שבעלייה זו היא תביא לעלייה תלולה במספר המשפחות החד-הוריות; תציג בפני החברה בישראל בעיות בריאות חמורות ביותר; בעיות בתחום תכנון המשפחה ומגורים משותפים של משפחות רב-דוריות. בעיית הבעיות תהיה, ללא ספק, בעיית התעסוקה. עודף כבעלי מקצועות מסוימים יגרום לעלייה תלולה בשיעורי האבטלה. גלי העלייה טומנים בחובם מכלול של בעיות למדיניות החברתית ולשירותים, שמספקת המדינה. השירותים הקיימים היום אינם מצוידים בידע ובכוח אדם, המסוגל להתמודד עם קליטת העלייה. סוגי הבעיות, עצמתן ובעיקר מספר המשפחות שיוזקקו לעזרה בעתיד, ידרשו שינויים במערך התפקידים שימלא העובד הסוציאלי ובוודאי הערכות שונה בהכשרתו.

א. תמורות ברפואי ההתנהגות המשפחתית לקראת שנות ה-2000

ישראל היא חברה שגורמים שונים, ולעתים מנוגדים, משפיעים עליה ועל ההתנהגות המשפחתית של חבריה. מחד, זוהי מדינה מודרנית, מתועשת ועירונית ומאידך זוהי חברה במצור שלדת ולמסורת יש בה מעמד מרכזי (דיון מפורט בגורמים אלה: ראה (אלבק, 1990; פרס וכץ, 1990).

בין המדינות המתועשות, ישראל היא עדיין חברה משפחתית ביותר, והדבר מתבטא כשיעורי ילודה ונישואין גבוהים וכשיעורי גירושין נמוכים יחסית. יחד עם זאת מאמצע שנות השבעים חלות תמורות בכיוון המגמות המקובלות בעולם המתועש בכל תחומי החיים המשפחתיים, ומתגלה מגמה של ירידה במשפחתיות. ניתן להניח, כי מגמות אלו, שניצניהן ניכרים כבר בימינו, ימשכו בעוצמות שונות גם בעתיד. יותר תתקשה ישראל לשמור על ייחודה, ומאפייני המשפחה של מרבית הארצות המתועשות ימצאו דרכם גם לישראל. להלן המגמות המסתמנות בתחומים משפחתיים שונים:

עלייה בגיל הנישואין

מאז שנות השבעים מסתמנת עלייה בגיל הנישואין של נשים וגברים ובשנים האחרונות נטייה זו אף מתעצמת. להלן ממוצעי גיל הנישואין בנישואים הראשונים:

ממוצע גיל הנישואין בנישואים הראשונים

1987	1980	1970	
26.6	25.5	25.0	גיל החתן
23.8	22.8	21.8	גיל הכלה

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל, 1989 (לוח מס' 6/ג, עמ' 115)

לשינויים בגיל הנישואין יש השלכות מרובות. לרוגמה, מערכת היחסים בין בוגר צעיר לבין משפחה המוצא ובעיקר הוריו מאופיינת ב"הליכה על חבל דק" בין תלות ועצמאות ונמשכת שנים רבות; עליית גיל הולדת הילד הראשון; התפתחות רפוא של מגורים משותפים ללא נישואין, בקרב הצעירים בעיקר בני המעמד הבינוני המשכיל (Duvall & Miller, 1985; Carter & McGoldrick, 1988).

מגורים משותפים ללא-נישואין

אחת התוצאות של עליית גיל הנישואין היא, כאמור, התפשטות סגנון חיים חדש של מגורים משותפים ללא-נישואין. אין נתונים רשמיים על ממדי התופעה בישראל, אולם

התרשמויות מחקריות ונסיונות, לאמוד אותה אצל סטודנטים, מצביעות על שכיחות ניכרת. סטודנטים שטרם מצאו בן-זוג הביעו נכונות לחיות כך כאשר ימצאו בני זוג מתאימים, וככל שמחרכים הצעירים, שהכשרתם המקצועית מתארכת, כך צפויה עלייה בסגנון חיים זה. מגורים משותפים מאפשרים לבני הזוג לדחות את מחוייבויות מסורתיות של נישואין, כמו הולדת ילדים ועצמאות כלכלית, ויש לשער, שבעתיד יתפשט סגנון המגורים המשותפים במידה רבה ואף יתמסד. מאחר שנישואין והולדה כרוכים במחוייבות ובלקייחת סיכון, יש לצפות, ששיעור הולך וגדל של זוגות ירצה להתנסות בחיים משותפים לפני שיתחייב על משפחה קבועה. השאלה הנשאר פתוחה היא באיזו מידה יתפכו המגורים המשותפים להיות תחליף לנישואים או יישארו בבחינת "תרגיל הכנה" להם? התשובה לשאלה זו טמונה, בין היתר, במאזן היתרונות והחסרונות הכרוך בסגנון-חיים זה. בצד יתרונותיו, שחלקם הועלו לעיל, יש למגורים משותפים גם מגבלות: הסטטוס של בני הזוג איננו ברור, וההסדרים בעת משבר ופירוק אינם מעוגנים בחוק. כן קיימת אפשרות של פגיעה רגשית באחד מבני הזוג, בעיקר באישה, ועולה בעיית האמהות המאוחרת (ספר ושרלין, 1986).

גירושין

בעשור האחרון מסתמנת מגמת עלייה בשיעורי הגירושין בכל מגזרי האוכלוסייה היהודית, תוך שימור הבדלים מסוימים בין מזרחים לאשכנזים ובין ילידי ישראל לילידי חו"ל. השיעור לאלף הוא 1.4 ואחוז המתגרשים מתוך הנישאים הוא 20% (שנתון סטטיסטי לישראל, 1990, לוח 3.1, עמ' 102). בארצות הברית הנתונים הם 5.6 ו-50% בהתאמה (White, 1990). העלייה בשיעור הגירושין בארץ היא מתונה והדרגתית ובכך נבדלת ישראל ממרבית הארצות המתועשות שהעלייה בהן תלולה. משך הנישואין של המתגרשים נמצאים בעלייה מתמדת וכתוצאה מכך גם מספר הילדים המעורבים בגירושין:

ממוצע משך הנישואין של המתגרשים

1987	1980	1970	1960
11.3	9.2	8.7	8.4

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל, 1989 (לוח מס' ג/12, עמ' 124)

ממוצע מספר הילדים הממוצע של המתגרשים

1987	1980	1970	1960
1.8	1.8	1.7	1.6

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל, 1989 (לוח מס' ג/23, עמ' 124)

בשנות השישים ואף בשנות השבעים מרבית המתגרשים היו זוגות ללא ילדים (60% ו-53% בהתאמה) וכיום הם מהווים 36% בלבד. בין המשפחות המתגרשות, רק למעטות היו שלושה ילדים ויותר. ואילו בסוף שנות השמונים משפחות אלו מהוות 12% מכלל המתגרשים.

נתונים אלה מעידים שהורים מוכנים פחות לשנות את תכניותיהם ולהימנע מפרידה "בגלל הילדים", ולכן יש לבדוק מהן השלכות הגירושין על התפתחות הילדים? האם בעקבות עליית הגירושין הצפויה, יביאו שנות האלפיים, לתנודות בהסתגלותם הפסיכולוגית של המוני ילדים או לשינוי בהישגיהם? נושא זה הוא אחד המטופלים ביותר בספרות המחקרית והטיפולית. במחקרים ותיקים (עד סוף שנות השישים) דווח, בדרך-כלל, על פגיעה חמורה בהתפתחות הצאצאים. מחקרים מאוחרים יותר של שנות השבעים והשמונים, מתייחסים בספקנות לוודאות ולכלליות של הנוק הנגרם לילדים עקב גירושי הוריהם (וולרשטיין וקלי, 1984). ראשית, תלויות התוצאות בנסיבות הגירושין (גיל הילד, רמת הסכסוך בין ההורים, הסתגלות חברתית-כלכלית של ההורה כעל המשמורת ושיתוף הפעולה של ההורה השני) (פרס ווינר-פריטש, 1986). שנית, תלויות התוצאות באלטרנטיבה לגירושין: באיזו מידה מסוגלים ההורים לשותף פעולה על אף סכסוכי העבר, ולהעמיד את חינוך הילדים מעל לשיבוש היחסים ביניהם. ולבסוף נמצא גם קשר בין טיב בית הספר לבין הפגיעה בילדים עקב גירושין (סמילנסקי וויסמן, 1981; פסטרנק ופרס, 1986). רבות נכתב גם על הירידה ברמת החיים של האם, המחזיקה במרבית המקרים בילדים. עובדה זו הופכת את המשפחות החד-הוריות הללו לאוכלוסייה כסיכון (Espenshade, 1979). יש לצפות, שההיערכות למקרה של גירושין ובעקבותיה יכולת ההתמודדות עם השלכות הגירושין, יהיו חלק בלתי נפרד מן המשפחה של שנות האלפיים.

לידות לאמהות רווקות

עד כה עמדנו על שינוי דפוסיים ותמורות ביציכותה של השותפות הזוגית במשפחה. לקראת המאה הבאה יש לשאול: באיזה מידה שותפות זו חיונית בכלל? האם יכולה משפחה להתבסס על אם וילדים בלבד? בימינו כבר קיימת תופעה זו הלכה למעשה, ובארצות מסוימות היא מקיפה חלקים ניכרים באוכלוסייה.

נוכח הממדים העצומים של תופעה זו בארצות אחרות* (בשוודיה 45% מן הלידות הן לידות לאם שאינה נשואה, Popenoe, 1987, ובארצות הברית עומד המספר על 17%, Demographic Yearbook, 1984), מתגמדת התופעה בישראל. ואולם, התבוננות בנתונים על פני דצף של שנים מצביעה ללא ספק על עלייה יציבה בתופעה.

* בשוודיה, נתון זה אינו מלמד, במרבית המקרים, על משק בית חד-הורי. ילדים רבים הנוולרים לאם שאינה נשואה, גדלים במשק בית זוגי, בו חיים כמשותף בני זוג ללא נישואין.

לידות לאמהות רווקות ל-100 לידות חי

1987	1980	1970
1.3	1.0	0.8

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל, 1989 (לוח מס' ג/23, עמ' 138)

משפחות חד-הוריות

משפחה חד-הורית מוגדרת כמשפחה, שבראשה עומד הורה אחד ואחד הילדים הוא קטין. משפחות חד-הוריות נוצרות בשלוש דרכים עיקריות: הולדה ללא נישואין, לאחר גירושין או לאחר התאלמנות. לאור העלייה בהולדה ללא נישואין ובשיעור הגירושין כרוה העלייה במשפחות מדפוס זה. בישראל מהוות משפחות אלה 6% מסך המשפחות בעלות ילדים ובראש 80% מהן עומדות נשים (הירחון הסטטיסטי לישראל, 1985). מסקנות המחקרים בארצות הברית על תנאי החיים הקשים של חלק ניכר ממשפחות אלה הן עגומות והחוקרים קוראים לקבוע מדיניות, שתשפר את מצבן (McLanahan & Booth, 1989). מחקרים ספורים, שנערכו בישראל, מצביעים אף הם על קשיים במשפחות אלה: עומס יתר בתפקודי האם, חינוך הילדים, קשיים כלכליים וחברתיים (הוועדה למעמד האישה, 1978; כץ ובנדור, 1986; רוטר וקרן-יער, 1974; Bernstein & Mano, 1990).

נישואים שניים

נתונים השוואתיים על רצף זמן מצביעים על עלייה בשיעור הנישואים השניים, ששיעורם בישראל כיום הוא 13% מבין הזוגות הנשואים. מכנה משפחתי זה, שיש בו כמרבית המקרים ילדים חורגים, הורה כילוגי, שאינו מתגורר עם הילד, קשרים והתחייבויות לגבי בני-זוג לשעבר, הוא מערכת מורכבת וסבוכה. משימות חוקיות וכלכליות ושמירת גבולות המערכת מבדילים את המשפחה השנייה מהראשונה. אחד האינדיקטורים, המרמזים על קשיים בתיפקודן של משפחות אלה הוא שיעור הגירושים הגבוה יותר מאשר בנישואים ראשונים (28% מהנישואים שנית, מתגרשים) (שנתון סטטיסטי לישראל, 1989, לוח ג/8, עמ' 118).

אמהות בכוח העבודה

בין השנים 1968 ל-1988 עלה מספר הנשים בכוח העבודה האזרחי מ-277 אלף ל-615 אלף ובאחוזים מ-28 אחוז ל-44%. מרבית הנשים (69%) נשואות ואמהות לילדים. בעשור האחרון מסתמנת עלייה תלולה בהצטרפותן של אמהות לילדים קטנים (0-4) אל

כוח העבודה, וכיום ל-45% ממשקי הבית היהודים יש שני מפרנסים. כל הנתונים הללו מראים, ששילוב של עבודה ומשפחה הוא מאפיין מרכזי כחייהם של נשים וגברים. עלייה ברמת ההשכלה של הנשים, אידיאולוגיה של שוויון בין-מיני, ורצון לשמור על רמת חיים נאותה — כל אלה יוצרים תחזית של עלייה נוספת במספר הנשים שיצטרפו אל כוח העבודה. מחקרים מצביעים, שבמשפחות "דור-קרייריסטיות" מתעוררים קשיים ביכולת לדאוג לתלויים במשפחה — ילדים וקשישים כאחד, בחלוקה שוויונית יותר של נטל משק הבית וטיפול בילדים, ובשינויים בעמדות, המתחייבים מיצירת דגם חדש זה (כץ, 1988; Aldous, 1982; Voydanoff, 1987).

עלייה בתוחלת החיים

ישראל, שמספר התושבים מעל 65 שנה מגיע בה ל-9% נחשבת, אמנם, "צעירה" בהשוואה לארצות מערביות אחרות. במרבית ארצות אירופה מגיעה כמות הקשישים ל-11% ובשוודיה אפילו ל-17% (סכטאלו, 1989: 22). יחד עם זאת אחוז הקשישים בישראל גדל באופן מהיר והתחזיות די ברורות:

2025 (תחזית)	2010 (תחזית)	1987	1960
בני +65 (באלפים)			
800	500	400	100
בני +75			
300	200	150	30

מקור: סכטאלו (1989: 22-33)

לאוכלוסיית הקשישים, בעיקר בני 75 ומעלה, צרכים גוברים לשירותי בריאות, סיעוד ותמיכה מסוגים שונים. התופעה של משפחות רב-דוריות, נעשית נפוצה יותר וגובר החשש לקשיים אצל "דור הסנדוויץ", הנקלע לעתים מזומנות לקונפליקט בין עזרה לילדים, פיתוח עצמי, וסיוע להורים קשישים (Brody, 1981); תוחלת החיים הגבוהה יותר של נשים הופכת את האלמנות לתופעה שכיתה (Lowenstein & Rosen, 1989); גירושם ונישואים מחדש יוצרים קשיים בקשר שבין הסבים לנכדיהם בגיל 65, בדרך כלל, מביאה בעקבותיה שנים רבות של חיים ללא עבודה.

סקירה קצרה זו מצביעה על השינויים המתחוללים בשנים האחרונות ברפואה ונישואים והמשפחה ועל השלכותיהם על הפרט, המערכת המשפחתית והחברה.

בשנות האלפיים ניתן לצפות לגיוון רב בסגנונות חיי המשפחה ולניתוק בין תופעות, שבעבר הופיעו תמיד יחד, כמו: הולדה ונישואים; הולדה ופרישת האם מחיי עבודה או חיים משותפים והולדה. קיימות עדויות, להתקרבות נוספת בתפקודי נשים וגברים — שניהם ישתתפו בכוח העבודה בד בבד עם מילוי תפקידיהם המשפחתיים. יציבות

המשפחה תרד ותופעת המשפחות החד-הוריות תהיה נפוצה יותר. חברה, המתכננת את עתידה, חייבת להיערך לקראת תמורות אלה, על-ידי הבנת הצרכים המיוחדים של המשפחות השונות, איחור אוכלוסיות בסיכון ומתן פתרונות לקשייהם. לעבודה הסוציאלית תפקיד נכבד בהשגת מטרת חברתיות אלה.

ב. טכנולוגיה ומשפחה

המאה העשרים ניכרת בהשקעה העצומה בחידושים טכנולוגיים. בעוד שבתחילת המאה היה הדגש על פיתוח אדיר של טכנולוגיה תעשייתית, הרי במחצית השנייה הוא הוסט לכיוון של פיתוח טכנולוגי לרווחת האדם: טכנולוגיה המחליפה אנרגיה אנושית במקורות אנרגיה אחרים. המכשירים הביתיים (מיקרוגל, שואב אבק, מריח כלים, וכדומה) הם רק דוגמאות קלות להשפעתה של ההתפתחות הטכנולוגית על סגנון החיים ועל חלוקת התפקידים במשפחה. התחזיות מדברות על תחליפים טכנולוגיים, שיהיו להם השלכות כבירות בעתיד, כגון אפשרות של גידול עוברים באמצעים חיצוניים (אינקובטורים) מבלי שיהיה צורך להשתמש ברחם האנושי (ההפריה החיצונית, היום עדיין דורשת אינקובציה פנימית).

כיצד ישפיעו שינויים טכנולוגיים כאלה על המשפחה? אפשר לבחון שאלה זו בשתי רמות. ברמה הכוללת (מאקרו) יש לבדוק, באיזו מידה, אם בכלל, משפיעה הטכנולוגיה על עצם קיומה של המשפחה ועל תפקידיה; וברמה הפרטנית (מיקרו), יש לבדוק, כיצד עשויה ההתפתחות הטכנולוגית להשפיע על סגנון החיים המשפחתי.

השפעת הטכנולוגיה על קיום המשפחה ותפקידיה

חוקרים קלאסיים אחדים (לדוגמה: Ogburn & Nimkoff, 1955; Burgess & Locke, 1945) הראו, שבעבר הביאו המצאות טכנולוגיות לשינויים במבנה המשפחה, ונגסו בפונקציות המשפחתיות. כל (Bell, 1973) ניתח את השפעתם של שינויים טכנולוגיים על המשפחה והראה, כי בעוד שבחברה המסורתית בסיס הכוח היה רכוש והמשפחה היא שאיפשרה לפרט את הגישה אליו (באמצעות הורשה), הרי בחברה המודרנית, בסיס הכוח הוא המיומנויות והגישה אליהן היא באמצעות השכלה. במלים אחרות, כל מצביע על מעבר מן המשפחה ככוח דומיננטי למערכת של גישה ישירה, ומסביר את השינויים בהתפתחות הטכנולוגיה.

ניתוח היסטורי אכן מגלה תהליך של התרחקות מן המשפחה בעקבות התפתחות הטכנולוגיה ומראה, שחידושים טכנולוגיים הולידו צורות של משפחות שבירות יותר (Settles, 1987). נראה שהטכנולוגיה מאפשרת לאדם להתנתק מן המערך המשפחתי ולהפריד בין יחסים במשפחה לבין יחסים במערכות אחרות (כגון חברה ועבודה). על פי תפיסה זו, המשך ההתפתחות הטכנולוגית יפחית עוד את תפקידי המשפחה ואת מקומה בחברה.

מול גישה פסימית זו, מוצעת גישה אופטימית יותר, הגורסת שהמשפחה יציבה מן הטכנולוגיה, וכי יש נטייה חזקה מאוד לשמר את המשפחה מתוך שאיפה לפרטיות

ואינטימיות. הראבן (Hareven, 1980) טוענת, למשל, שניתוח היסטורי מראה כי השינויים בדפוסי תפקוד המשפחה פחותים ממה שנוטים להניח, וכי התפיסה כאילו חלו שינויים מהותיים במשפחה (למשל, מעבר ממשפחה מורחבת לגרעינית, ירידה בקשרי משפחה, או מעבר מקריירה אמהית לקריירה נשית) אינה אלא מיתוס. בהסתמך על שינויי העבר, גורסת הראבן, כי מבנה המשפחה יציב וכי לא צפויים שינויים בסיסיים בעתיד. גם סוסמן (Sussman, 1980) סבור, כי למרבית האנשים בחברה המודרנית, יחסי המשפחה נשארו מרכיב מרכזי בחיים האישיים ומסגרת מאורגנת של הקיום היום-יומי.

האם השינויים (או היציבות) בעבר מאפשרים, לנבא מה יקרה למשפחות בעתיד? בגלל מגבלות הדמיון שלנו, טוענת סטלס (Settles, 1987), אנו מוגבלים בצפיית העתיד. אנו נוטים לצפות שטכנולוגיה חדשה תתאים לאידיאלוגיה המשפחתית הישנה שלנו, וכל חשיבה שלנו על התפתחות (טכנולוגית או אחרת) קשורה כתפיסה, שהזמן לינארי, זורם ומצטבר. ברם, סקירת ההמצאות הטכנולוגיות במאה העשרים ההתפתחויות בתחומי הפיסיקה, הביולוגיה והקיברנטיקה, מראה כי הן שינו לחלוטין את תפיסת המציאות והאפשרויות העתידניות. במלים אחרות, ההתפתחות הטכנולוגית משפיעה על דרך תפיסת המציאות שלנו, וזו משפיעה על השאלות, שאנו מציבים בקשר לעתיד. אנו יכולים, למשל, לנבא כעת עתיד, שתהיה לו האפשרות לשנות את העתיד עצמו (Boulding, 1978).

השפעת הטכנולוגיה על סגנון חיי המשפחה

גם אם לא יחולו שינויים במבנה המשפחה ותפקודיה הבסיסיים, יש מקום להניח, שטכנולוגיות חדשות ידרשו שינוי באורח החיים של יחידים ושל משפחות. שינויים כאלה, גם אם כיום הם נתפסים כמבורכים, דורשים מן המשפחה תהליך של הסתגלות ועל-כן מהווים איום פוטנציאלי לרווחתה. אין צורך להידרש לשינויים עתידניים כדי לבחון את השפעת הטכנולוגיה על משפחות בעשר השנים הבאות. כמה כיווני התפתחות טכנולוגית בתחומי התקשורת, המחשבים והטכנולוגיה הרפואית בעשור האחרון, וכאלה הנמצאים כעת בשלבי פיתוח, יאפשרו לנו לבחון את השפעתם הצפויה על המשפחות.

טלוויזיה, מחשבים ומשפחה

עם ההתפתחות הטכנולוגית של הטלוויזיה ומשחקיה, השיפור בשירותי הטלוויזיה ככבלים, ריבוי הערוצים ושעות השידור, וגידול במספר המקלטים בבית, תגבר השפעתה של הטלוויזיה על כמות האינטראקציות המשפחתיות ועל איכותם (Williams, 1982). ברם, חוקרים שונים חלוקים ברעותיהם לגבי כיוון ההשפעה. באשר לכמות האינטראקציה, ממצאי המחקרים מצביעים על תכניות, המגבירות את האינטראקציה בין בני-זוג ובין הורים לילדים, ועל תכניות המפחיתות אותה (Brody & Stoneman, 1983). באשר להשפעת הטלוויזיה על איכות הקשר, יש הרואים בטלוויזיה אמצעי להפצת ידע

ולשינוי עמדות הקשורות לתפקודי המשפחה ולפתרון קונפליקטים למשל בתכניות כמו: "משפחת קוסביי", "קשר משפחתי" ואחרות (Ellis et al., 1983; Messaris, 1983). מאידך, תכניות טלוויזיה עלולות להגביר מתחים וקונפליקטים במשפחה ולערער דפוסי סמכות, חלוקת תפקידים ונורמות קיימות של מילוי תפקידים במשפחה. בשנים האחרונות הוגדלו שעות השידור בארץ והתרבו הערוצים עם הפצתה של הטלוויזיה בכבלים, ולכן ניתן לצפות, שהשפעתה של הטלוויזיה על עיצוב דפוסי ההתנהגות במשפחה והאינטראקציה בין חברים תלך ותגבר (Ellis, 1983; Goodman, 1983).

מחשבים הולכים ותופסים את מקומם הראוי במקומות העבודה ובבתים. על סמך הידע שיש בידינו כבר כעת, אפשר לצפות שמחשבים, תצוגות וידיאו, תקשורת טלפונית, פקסימיליה ואוטומציה יביאו ליתר גמישות בעבודה, ותפקידים שונים, המבוצעים היום בחוץ, יכול להעשות מהבית (Toffler, 1980). ליכולת ולהזדמנות לעבוד בבית (במקום לצאת לעבודה) תהיינה השלכות על סגנון החיים ועל חלוקת התפקידים במשפחה. יש לצפות, למשל, כי יגדל מספרן של המשפחות שבהן שני בני הזוג עובדים בבית. לצד הברכה שבשינוי כזה, הוא עלול להיות מעמסה על הנשים, שתאלצנה למצוא איזון מתאים בין הדרישות המנוגדות של בית וקריירה, תוך פיחות ביכולת הבחירה שלהן בין עבודה בבית וכחוץ (Bernard, 1972). נוסף לכך, האפשרות למלא בבית תפקידים שקודם דרשו יציאה ממנו (למשל, פעולות בנקאיות, קניות, סידורים במשרדים ממשלתיים ועירוניים) תקטין את המגע בין המשפחה לבין הקהילה. ולבסוף, המחשבים יתפסו מקום נכבד יותר כההליך החינוך וההשכלה, וייתכן בעקבות זאת יגדלו הפערים החברתיים, וכן הפערים בין הורים וילדים.

מזווית אחרת יש להתפתחות המחשבים השלכות על צנעת הפרט. סטלס (Settles, 1987) מציינת, כי הקידום הטכנולוגי מאיים על המשפחה עקב הסכנה לאבדן הפרטיות. החברות המודרניות נדרשות היום, לפתח נורמות שיגשרו על הניגוד בין ערכי הטכנולוגיה לבין דפוסי מסורתיים, ולהציב גבולות שישמרו על רוחת הפרט והמשפחה.

טכנולוגיה ביולוגית וביורפואית

הטכנולוגיה הביולוגית, במיוחד זו המיושמת ברפואה, התפתחה בצעדים עצומים בשני העשורים האחרונים, ולכמה מן ההתפתחויות עשויות להיות השלכות לגבי תפקודן של משפחות.

הנדסה גנטית ותכנון משפחה. עם התפתחות הנדסה הגנטית והאפשרויות להתערבות פרנטלית, נראה, שתחומי חיים רבים יותר יהפכו להיות עניין לבחירה ולהחלטה. למשל, האפשרות לקבוע את מין העובר ואת תכונותיו, ולהתערב בהתפתחות המוקדמת שלו יטילו על המשפחה את הצורך לקבל יותר אחריות ולהשתתף בהחלטות. יחד עם זאת, שיתוף המשפחה בהחלטות, כאשר תוצאות ההתערבות עדיין אינן ידועות כל צורכן, תטיל על המשפחה אחריות כבדה.

התפתחויות אחרות בתחום ההולדה ותכנון המשפחה, אשר ידרשו הסתגלות והתאמה של משפחות, קשורים בהפריה חוץ-גופית. טכנולוגיית ההפריה החוץ-גופית, לפחות

כשלב זה של התפתחותה, מציבה צרכים ואתגרים למשפחות ולחברה, שלא היו קיימים עד לפני זמן קצר, כגון, התמודדות עם הריונות (ולידות) רב-עובריים. טיפול רפואי. ברפואה המודרנית מקובל שיש להשתמש "בכל האמצעים המתקבלים על הדעת", כדי להציל חיים. המושג "אמצעים מתקבלים על הדעת" משתנה, כמובן, עם השינוי הטכנולוגי. התפתחויות ביו-רפואיות מאפשרות כיום לרופאים, להחזיק בחיים אנשים עם בעיות רפואיות קשות זמן ממושך יותר. על המשפחה מוטלת אס-כן, האחריות לטפל בבניה זמן ממושך יותר, גם כאשר אינם יכולים עוד לתפקד במסגרתה ולעתים אף מפריעים לרווחתם של בני המשפחה האחרים. מה שנחשב כהתקדמות טכנולוגית, מציב כמה שאלות קשות לגבי המשפחה: את מי מצילים, ולמען איזה חיים? מה קורה כאשר החולה חי והמשפחה מתמוטטת? וכאשר המוות אינו ברור, ההחלטה מתי להתאבל הופכת לבעיה קשה למשפחה — האם להתאבל כאשר החולה מפסיק לתפקד כבן משפחה? כאשר אין יותר תקווה? או כאשר המשפחה אינה מסוגלת עוד לעמוד בלחצים?

אלטרנטיבות אשפוז. עם פיתוחם של תרופות ושל ואמצעים רפואיים, הולכת וגוברת בעולם המערבי הנטייה לדה-מיסוד ולהפניית חולים לטיפול ביתי. תרופות אנטי-פסיכוטיות, למשל, מאפשרות, לשחרר חולים פסיכיאטריים מוקדם יותר מבית-החולים ולשלחם להחלמה ולשיקום בביתם. מזרקים חד-פעמיים, שיש בהם כבר כמות החומר הנדרש, אבזרי טיפול וחבישה חד-פעמיים שאינם דורשים חיטוי או אוכל דיאטטי מוכן הם דוגמאות לטכנולוגיה, המאפשרת טיפול ביתי ותומכת בו. אפשר לחזות, שהטיפול הביתי ילך ויגבר עם פיתוח המחשבים והתקשורת שיאפשרו גם מעקב וטיפול מרחוק. עוד ניתן לצפות, שטיפולים אמבולטוריים יעשו שכיחים יותר ויאפשרו לבני המשפחה, לטפל בחולה לצד ובשיתוף עם הצוות הרפואי. ככל שתתקדם הטכנולוגיה הרפואית, יטשטשו הגבולות בין בית-החולים והמשפחה ובני המשפחה ישולבו בצוות המטפל. נטייה זו, להעביר את הטיפול מן המוסד לבית משפיעה על אורח חייהן של משפחות ודורשת התאמה והסתגלות בתפקודי המשפחה. כצד היתרונות שיש לפרט ולמשפחה בדה-מיסוד (טיפול אינדיוידואלי בחולה בחיק המשפחה ויתר שליטה על איכות החיים שלו), תצטרכנה משפחות להתמודד עם בעיות כמו: עומס תפקידים על בן-המשפחה המטפל, פגיעה באפשרויות התעסוקה של המטפל, הארכת השלב התלותי במחזור החיים של המשפחה, עומס כלכלי בשל הוצאות רפואיות, שאינן מכוסות על-ידי הביטוח הרפואי וקונפליקטים בין ציפיות הצוות הרפואי והמשפחה. נוסף לכך, לשהיית החולה בבית ולטיפול בו תהיה ללא ספק השפעה על בני המשפחה ועל האינטראקציות המשפחתיות.

סיכום

סוציולוגים של המשפחה הראו, כי השינויים הטכנולוגיים במאה השנים האחרונות הביאו להצטמקות הפונקציות המשפחתיות ויאפשרו לפרט, להפריד בין היחסים במשפחה לבין היחסים במערכות אחרות. יחד עם זאת, בכל החברות — טרום-תעשייתיות ופוסט-תעשייתיות כאחת — יש נטייה חזקה, לשמר את המשפחה. יתרה מכך, ניתוח

היסטורי של השינויים מראה, כי למרות השינויים נשאר מבנה המשפחה בעיקרו יציב, והשינויים שחלו אינם בסיסיים. מאידך, ברמת המיקרו מהווה התפתחות טכנולוגית איום על תפקודי המשפחה הנוכחיים ודורשת מהמשפחה הסתגלות התארגנות, ושינוי תפקודי. אם תפקידם של העובדים הסוציאליים אינו רק להתערב במצבי מצוקה, אלא גם למנוע אותם, עלינו להיות מוכנים וערים להשפעות שיהיו לשינויים הטכנולוגיים ולצרכים המשתנים במשפחות.

ג. אבטלה ומשפחה

ישראל, כמו מדינות רבות בעולם המערבי, ידעה תקופות של עלייה וירידה בשיעורי האבטלה, שלא היתה כל אפשרות לחזותם מראש. גם עתה קשה, לחזות את מגמות התעסוקה או האבטלה בעשר השנים הבאות. כרם, כבר היום קיימים בארץ ובעולם ניצנים של שינוי והתפתחות המצדיקים להתייחס לאבטלה כאל תופעה חברתית, שעלינו לתת עליה את הדעת.

ראשית, ההתפתחויות הטכנולוגיות שנדונו לעיל, התפתחותה של תעשייה עתירת-ידע, ההמרה הגוברת של אנרגיה אנושית במקורות אנרגיה חליפיים, תיצור, ללא ספק, ביקוש נמוך יותר לידיים עובדות. עלייה במספר המובטלים היא פועל יוצא של השינויים הטכנולוגיים, ותהיה, קרוב לוודאי, משמעותית יותר בקרב כוחות עבודה בלתי-מקצועיים. במקביל, עשויים שינויים טכנולוגיים, לשנות את דפוסי התעסוקה ובמיוחד את הזמן המוקדש לעבודה. שבוע עבודה מקוצר, תפקידים מחולקים (shared jobs) בין שניים או יותר עובדים, עלייה בזמן הפנוי, והתפחתם של שווקי עבודה מרוחקים ממקום המגורים – לכל אלה תהיה השפעה על סגנונות העבודה של אנשים ועל תפקודן של משפחות.

שנית, כיום אין אנו יכולים, לחזות שינויים משמעותיים בצורכי הביטחון, ואולם אם ישכון לפתע השלום, וגם אם לא תחול ירידה ניכרת בצרכים, הנטייה כיום בעולם לעבור, בעקבות ההתפתחויות הטכנולוגיות והשינויים כתפיסות, לצבאות קטנים ומתוחכמים יותר. בישראל, משמש השירות הצבאי buffer לכוחות עבודה צעירים, בחלקם הגדול בלתי-מיומנים, ברבות מארצות המערב הם ציבור של בלתי-מועסקים. במלים אחרות, אפשר לצפות, שלקראת סוף המאה יהיו בארץ יותר צעירים, בני 18–22, בלתי-מועסקים. ולבסוף, יש מקום להניח, כי גם העלייה ההמונית מברית-המועצות שבצדה תוספת של כוח אדם (בחלקו, כוח אדם כעל מיומנויות גבוהות) לשוק העבודה, תגביר את שיעורי האבטלה בארץ בשנים הכאות. יש צופים שבשנת 1995 יגיע שיעור האבטלה לכ-17–19 אחוזים (מעריב, 17.9.90), אם זרם העלייה יימשך בקצב הנוכחי אף לשיעורים גבוהים יותר, כ-25–30 אחוזים, בסוף המאה.

השפעת האבטלה על המשפחה

מחקרים רבים מצביעים בבירור על המצוקה הנוראה, שאנשים נקלעים אליה לאחר שהצטרפו לקבוצת המובטלים (רווחה ועבודה, 1989)¹ קיים קשר מובהק בין שיעורי

* הכתאון רווחה ועבודה, מס' 25 (נובמבר, 1989) מוקדש לנושא האבטלה כמשבר אישי ומשפחתי.

האבטלה לבין שיעור ההתאבדויות ומקרי אלימות ורצח; נמצא קשר הדוק בין אבטלה ממושכת לבין חולי, וקיימת עלייה כתמותת עובדים וחינוקות אצל נשים, שבעליהן פוטרו מעבודתם; בתקופות של עלייה באבטלה קיים גידול מובהק באשפוזים פסיכיאטריים ובמספר הפונים לשירותי בריאות הנפש ויש תופעות מוגברות של חרדה, חוסר ריכוז, נרודי שינה וירידה כביטחון העצמי עקב אבטלה ממושכת (Fagin, 1985). מחקרים נוספים, בארץ ובעולם, מצביעים על עלייה חלולה בשיעורי האלימות, הן של בני נוער והן של מבוגרים, וכן על עלייה במקרי תקיפה של עובדי ציבור.

האבטלה גורמת לשינויים במערכת המשפחתית, והשפעתם נוטה לעבור מדור אחד למשנהו. באנגליה הולך וגדל דור של מבוגרים, שלא עבדו אף לא יום אחד בחייהם. פיין (Payne, 1986) מצביע על ההשפעה החמורה, שיש לבני נוער מובטלים (בני 16-19) על בני-גילם, ואף על הוריהם, וכן מתאר את ההשפעה שיש להורים מובטלים על אבטלת יתר בני המשפחה.

מחקרים אחרים מראים, שיש קשר בין אבטלה ממושכת לבין ירידה בציבות חיי הנישואין ועלייה בשיעור הגירושים. אטקינסון ואח' (Atkinson et al., 1986) מדווחים על ירידה ברורה בתמיכה בנישואים ובמשפחה כתוצאה מאבטלה, בעיקר כשל ההשפעות הפסיכולוגיות ומצבו הנפשי של המובטל. ממצאים אלה חוזרים ומאשרים תופעות, שנצפו עוד בשנות המיתון הגדול בארצות הברית, והראו את השפעתה השלילית של האבטלה על המשפחה. ככל שהאבטלה מתמשכת, מראים הנתונים, יש ירידה באיכות הנישואים ועלייה בפניות לעזרה כפתרון בעיות.

לעתים קרובות נשים וילדים הם הנפגעים העיקריים במשפחה (Goldsmith, 1986). שמיר (Shamir, 1986), למשל, מצביע על כך שבעיירות הפיתוח, לא חל היפוך תפקידים בין בני הזוג בעקבות אבטלת הבעל, ועיקר המעמסה נופל על האישה העובדת, הנדרשת בנוסף לעבודתה גם לתמוך בבעל המובטל. כתחנות ליעוץ לחיי-נישואין אנו מוצאים נשים רבות, הפונות בבקשת עזרה, וכן זוגות צעירים, הורים לילדים קטנים, המבקשים סיוע נפשי ועזרה למשפחות במצבי משבר.

התמונה המתקבלת מן הספרות היא, שאבטלה משמשת גורם-מתח ראשון במעלה, מביאה לירידה דרסטית ברמת ההכנסה ומצעידה את נפגעייה לכיוון העוני (Bostin & Wight, 1986). האבטלה גורמת לאיבוד הסטטוס החברתי ולשינויים במערך התפקודי (Burr et al., 1979: 57-88), וכתוצאה מכך, מביאה בעקבותיה אבטלה ממושכת, יאוש, דיכאון, ירידה בתפיסה העצמית, והתנהגויות של הרס עצמי. היא אף תורמת למשברים במשפחה, מפני שהמתח הנלווה למשבר פוגע במערכת התקשורתית ונוטה להעלות ולהעצים מתחים אחרים. בהדרגה, הולכת ונפגעת המערכת התומכת (המשפחה, המשפחה המורחבת, ורשתות התמיכה החברתית), והדבר גורם, להחרפת המשבר האישי של המובטל (Voydanoff, 1983; Fagin, 1985).

סיכום

בחרנו לעסוק כאן בתופעה חברתית, אחת מני רבות, שיש לה השפעה על תפקוד המשפחה ואשר העבודה הסוציאלית צריכה לתת את הדעת עליה. שתי סיבות הניעו

אותנו לעסוק באבטלה דווקא. ראשית, מפני שהתופעה איננה חדשה, ויש בירינו עדויות למכביר על השפעתה ההרסנית על המשפחה. שנית, מפני שעלינו להערך לאפשרות של עלייה משמעותית בשיעורי האבטלה בארץ ובעולם כולו בעתיד הנראה לעין. בהעדר מדיניות של פיזור אוכלוסין ומדיניות כלכלית, המכוונת לתעסוקה מלאה, אין מנוס אלא לצפות להמשך קיומה של אבטלה בשיעורים גבוהים, ואף לעלייה בשכיחותה. הדבר נכון במיוחד לגבי משפחות הנמצאות ממילא במצוקה או כאלה הנמצאות בסיכון גבוה. בעיירות הפיתוח, למשל, אחוז המובטלים מכלל העבודה גבוה במידה ניכרת (כמקומות מסוימים אף כפול) מהממוצע הארצי. יש מקום להניח, שהטיפול במשפחות "נפגעות אבטלה" יעסיק את העובדים הסוציאליים בישראל במידה הולכת וגוברת כעשור הקרוב.

ד. השלכות לגבי העבודה הסוציאלית

בחננו במאמר שלוש סוגיות ותחזיותיהן האפשריות לשנות ה-2000: מגמות בהתנהגות ובמבנה המשפחה, אבטלה ומשפחה והשלכות של הטכנולוגיה המתקדמת על התפקוד המשפחתי. אלו הן רק דוגמאות לנושאים הרבים, שהעובדים הסוציאליים צריכים להגיב עליהם, אם ברצונם להתאים את משאביהם לצורכי המשפחות בשנות ה-2000. מה תהיינה ההשלכות של התחזיות לעתיד על המקצוע? להלן לשני מרכיבים: א. צרכים; ב. תפקידי העבודה הסוציאלית.

א. צרכים

1. במישור הפרט. ניתן לשער שהלחץ יגבר בעתיד, והפרט יהיה זקוק ליתר תמיכה, יתר חיזוק, וטיפול אישי. סוגי העבודות והדרישות לא יחפפו בהכרח את הכשרתו של הפרט ומשום כך הוא יזדקק לעבור הכנה לקראת חיפוש עבודה, הסבת מקצוע ופרידה ממקצוע או תעסוקה קודמים. הפרט יאלץ להתחרות עם אנשים בגילים שונים, ואחרי שנות קריירה רבות יאלצו עובדים רבים לעבור שלבי אָבָל בשל הסכנתה מחדש. הפרט יצטרך להתמודד בעבודה במשך זמן שונה, ולהיערך לקראת זמן חופשי רב (עבודה בת יומיים-שלושה ומנוחה של עד חמישה ימים!). אנשים יצטרכו ללמוד תפקידים רבים יותר ולהגמיש את עמדותיהם הן לגבי חלוקת עבודה בין-מינית והן לגבי מגוון סגנונות בחיי המשפחה. בעקבות חידושי הטכנולוגיה ידרשו אנשים להסתגל ולהתארגן מחדש, והם יתקשו יותר, לשמור על פרטיותם בעידן המחשבים וגורש האינפורמציה ויאלצו לקבל החלטות משמעותיות לגבי חייהם (תכנון ילודה), כאשר התוצאות אינן ידועות במלואן.
2. במשפחה. היחידה המשפחתית עשויה לחזור ולשמש מערכת תומכת במובנה המסורתי. הפרט יכלה זמן רב יותר בחוג משפחתו, ובני המשפחה יאלצו ללמוד למלא תפקידים חדשים, להחליף תפקידים, להתגבר על מתחי התפקיד וכדו'. בשל החיכוך הרב יאלצו בני המשפחה, לפתח ערוצי תקשורת, תכני תקשורת ואינטראקציות לטווח ארוך. יאלצו ללמוד לחיות שנים ארוכות במסגרת המשפחתית

וברמות גיל שונות, והמשפחה תזדקק לאסטרטגיות של טיפוח מורל ושל עמידה במצבי משבר ולחץ. פיתוח של טרנזקציות עם מערכות חוץ עשוי לסייע למשפחה לשמר עצמה ולשמש מקור תמיכה ועידוד לפרטים השוהים בה. המשפחה תרש לפתח רשתות סיוע וחיוק תוך-משפחתיות ובעיקר בין-דוריות. משפחות העתיד יהיו מורכבות (משפחות שניות) ומקצתן יסבלו ממצוקה כלכלית ונפשית (קשישים, משפחות חד-הוריות).

3. בחברה. המבנה הקהילתי של החברה הישראלית ישמש מקור למשברים ולחץ. הוא יצטרך לתת מענים ללחצים שונים ומשאבים לפתרונם, ומאידך, תופעות של מתח עדתי, קיטוב וניכור חברתי, הבדלים מעמדיים ואי-שוויון בהזדמנויות, עשויים להיות מקור להתערבות ולארגון מחדש. ההתפתחויות והתחזיות, שהועלו עד כה, יחייבו את המדינה לערוך שינויים משמעותיים ולפתח מדיניות הולמת בתחומי: עבודה ופנאי, דיור ובריאות, חינוך ורווחת הפרט והמשפחה. כך לדוגמה, חוסר עבודה כתוצאה ממדיניות אבטלה יגרור בעיות שכר, זמן פנוי, ניכור, הזנחה רפואית, אלימות, עישון יתר וסמים, שהם סממנים להתפוררות חברתית.

ב. תפקידי העבודה הסוציאלית

1. במישור הפרט:

(1) לתת שירות לפונה תוך הסתמכות על תחומי ידע שונים, ותוך ניצול כוחותיו האישיים ומשאבי החברה.

(2) לפתח ידע, אשר יביא להתאמת האדם לצורכי החברה המשתנים.

(3) להשתמש בשיטות טיפול והתערבות, שיקדמו את הפונה ויעזרו לו להתמודד טוב יותר עם קשייו.

2. במשפחה:

(1) לבנות דרכי התמודדות, להשתמש במשאבי המשפחה, ולהקנות הרגלי תקשורת ישירה ופתוחה.

(2) להקנות למשפחה יכולת לזהות מקורות לחץ ומשבר, לגייס כוחות פנימיים וחיצוניים להתמודדות ולזהות תחומים שהזנחו: הודיות, מסורת, ערכים.

(3) לפתח מערכות תומכות (פורמליות ובלתי פורמליות) ומערכות לעזרה עצמית, לפתח קבוצות ולכוון את הפוטנציאל הקבוצתי לטובת האדם (Good old! social group work).

(4) לשתף את בני הזוג והכוגרים במשפחה בפתרון המצוקה.

3. בקהילה:

(1) להפעיל קבוצות וועדים להחלפת מידע, ללימוד הבעיות ולחיפוש דרכים לפתרונן.

(2) לעבוד עם ארגונים, להקים ארגונים להגנה על זכויות ולתמיכה הדדית. להשתמש בשירותי קהילה דוגמת בתי-ספר, מרכזים קהילתיים ומתנ"סים לרווחת הפרטים והמשפחות.

- (3) לפתח קרנות חירום לתמיכה במשפחות.
 (4) לפתח תכניות מניעה, חינוך והעשרה בתחומים שונים.

4. בחברה:

- (1) לתכנן מחקרים שונים (סקרים, מחקרי הערכה), ללימוד הבעיות והצרכים של האוכלוסיות השונות.
 (2) לפתח ידע ומיומנויות להתערב ביצירת מדיניות.
 (3) לאכוף מדיניות ולפתח שירותים.
 (4) לפתח שדולות ולקדם חקיקה.
 (5) לפתח התערבות אינטרדיסציפלינרית (עבודה סוציאלית עם מערכות ידע אחרות).
 אין ספק, שריבוי התפקידים והפעילות המקיפה מחייבים הוצאות ציבוריות בקנה מידה גדול. לעניות דעתנו, אנו עומדים בפני תקופה של קיצוצים במשאבים ציבוריים (לפתות לפני מחסור יחסי לצרכים המשתנים והמתרבים), והעבודה הסוציאלית העתידית תצטרך, אפוא, להיעזר בטכנולוגיות מתקדמות, כדי לחסוך בעובדים ולעבור לשיטות עקיפות של הדרכת פרטים, משפחות וקהילות בעזרה עצמית והדדית והן בשילוב מתנרכים ועובדים סמך-מקצועיים.

תרומתו העיקרית של המאמר, היא בשינוי החשיבה מהתמקדות בפרט להתמקדות במשפחה. ראיית המשפחה כמערכת הלימוד וההתערבות של המקצוע מתבססת על כך שהמשפחה מהווה יחידה בסיסית לסוציאליזציה של הפרט מחד, ומשטח ההמראה לחברה, מאידך. לימוד דרכי התנהגותה, פיתוח הפוטנציאל שבה ושינוייה ליחידה דינמית ופועלת על ידי התערבות סיסטמטית – תורום להבראת הפרט והחברה.

מקורות

- אלבק, ש. (1990). חיזוק המשפחה הישראלית. חברה ורווחה, י', 199-210.
 היוערה למעמד האשה. (1978). משפחות חד-הוריות בישראל. ירושלים: משרד ראש הממשלה.
 הירחון הסטטיסטי לישראל. (1985). ל"ו, לוח 2, עמ' 12. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
 וולרשטיין, ג. וג. קלי. (1984). אחר הגירושין. תל-אביב: זמורה-ביתן.
 ספר, מ. וש. שרלין (1986). אמהות מאוחרת בישראל: מאפיינים והשכלות. מגמות, כ"ט, 458-464.
 כץ, ר. (1988). מתח והעשרה כתפקיד האם העובדת בישראל. מגמות, ל"א, 35-52.
 כץ, ר. וג. בנדור. (1986). אמהות חד-הוריות: מערכות תמיכה ורווחה אישית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
 סבטאל, א.פ. (1989). אינדיקטורים דמוגרפיים נבחרים לתהליך ההזדקנות של אוכלוסיית ישראל עד 2025. גרונטולוגיה, 44/43, 22-33.
 סמילנסקי, ש. וט. ויסמן. (1981). הסתגלות לבית הספר של ילדים להורים גרושים. עיונים בחינוך, 31, 27-44.
 פסטרנק, ר. וי. פרס (1986). השפעת מבנה המשפחה וסוג בית הספר על הישגים לימודיים והסתגלות חברתית. עיונים בחינוך, 50/49, 125-136.
 פרס, י. ור. כץ. (1990). המשפחה בישראל: שינוי והמשכיות. בתוך בר יוסף, ר. ול. שמגר-הנדלמן (עורכות) משפחות בישראל, ירושלים: אקדמון.
 פרס, י. ווינר-פריטש מ. (1986). הסתגלותם האישית של צאצאי גרושות ואלמנות. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- רוטר, ר. וח. קרני-עזר. (1974). משמחות חד-הוריות בישראל. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
שנתון סטטיסטי לישראל. (1989). ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- Aldous, J. (1982). *Two paychecks: Life in dual-earner families*. California: Sage.
- Atkinson, T., Liem, R. & Liem, T.H. (1986). The social costs of unemployment: Implications for social support. *Journal of Health and Social Behavior*, 27, 317-331.
- Bell, D. (1973). *The coming of the post-industrial society*. New York: Basic Books.
- Bernard, J. (1972). *The future of marriage*. New York: World Publishing.
- Bernstein, D. & Mano, R. (1990). *Economic difficulties of female headed Households: The Case of Israel*. Unpublished Manuscript.
- Bostin, A.M. & Wight, D. (1986). Inside a community: Values associated with money and time. In Fineman, S. (ed.), *Unemployment: Personal and Social Consequences* (pp. 139-154). London: Tavistock.
- Boulding, K.E. (1978). *Ecodynamics*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Brody, E.M. (1981). Women in the middle and family help to older people. *The Gerontologist*, 21, 471-480.
- Brody, G.H. & Stoneman, Z. (1983). The influence of television viewing on family interactions: A contextual framework. *Journal of Family Issues*, 4, 329-348.
- Burgess, E.W., & Locke, H.J. (1945). *The family: From institution to companionship*. New York: American Book.
- Burr, W.R. (1979). Symbolic Interaction and the family. In W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye & I.L. Reiss (eds.), *Contemporary theories about the family* (pp. 57-88). N.Y.: Free Press.
- Carter, B. & McGoldrick, M. (1988). *The changing family life cycle*. New York: Gardner.
- Demographic Yearbook. (1984). New York: United Nations.
- Duvall, E. & Miller, B. (1985). *Marriage and family developemnt*. New York: Harper and Row.
- Ellis, G.J. (1983). Television and the family: An emerging area. *Journal of Family Issues*, 4, 275-278.
- Ellis, G.J., Streeter, S.K., & Engelbrecht, J.D. (1983). Television characters as significant others and the process of vicarious role taking. *Journal of Family Issues*, 4, 367-384.
- Espensade, T.J. (1979). The economic consequences of divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 41, 615-625.
- Fagin, L. (1985). Stress and uemployment. *Stress Medicine*, 1, 27-36.
- Goldsmith, R.H. (1988). The effects of parents' employment, status of fathering behavior and cognitive stimulation and confidence in child's future *Humanities and Social Science*, 49, 119-140.
- Goodman, I.F. (1983). Television's role in family interaction: A family systems perspective. *Journal of Family Issues*, 4, 405-424.
- Hareven, T. (1980). *American families in transition: Historical perspectives on change*. Washington, D.C.: Research Forum on Family Issues. White House Conference on Families.
- Lowenstein, A. & Rosen, A. (1989). The relation of widows needs' and resources to perceived health and depression. *Social Science Medicine*, 29, 659-667.
- McLanahan, S. & Booth, K. (1989). Mother-only families: Problems, prospects and politics. *Journal of Marriage and the Family*, 51, 552-580.
- Messaris, P. (1983). Family conversations about television. *Journal of Family Issues*, 4, 293-308.
- N.C.F.R. Presidential Report (1990). *2001: Preparing families for the future*. Minneapolis, MN: National Council on Family Relations.

- Ogburn, W.F. & Nimkoff, M.F. (1955). *Technology and the changing family*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Payne, J. (1986). Does unemployment run in families? Some findings from the general household survey. *Sociology*, 21, 199-214.
- Popenoe, D. (1987). Beyond the nuclear family: A statistical portrait of the changing family in Sweden. *Journal of Marriage and the Family*, 49, 173-184.
- Settles, B.H. (1987). A perspective on tomorrow's families. In M.B. Sussman & S. Steinmetz (Eds.), *Handbook of marriage and the family*. New York: American Book.
- Shamir, B. (1986). Unemployment and Household Division of Labor. *Journal of Marriage and the Family*, 48, 195-206.
- Sussman, M.B. (1980). *Positive family functioning*. Research Forum on Family Issues. Washington D.C.: White House Conference on Families.
- Toffler, A. (1980). *The third wave*. New York: Morrow.
- Voydanoff, P. (1983). Unemployment: Family strategies for adaption. In H.I. McCubbin & C.R. Figley (eds.), *Stress and the family: Coping with catastrophe* (pp. 90-103). N.Y.: Brunner/Mazel.
- Voydanoff, P. (1987). *Work and family life*. Beverly Hills, Ca.
- White, L.K. (1990). Determinants of divorce: A review of research in the eighties. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 904-912.
- Williams, F. (1982). *The communication revolution*. Beverly Hills, CA: Sage.